

Hol tart az embertan?

KAMARÁS ISTVÁN

Az Iskolakultúra 1991/1-2. számában Lehetne például: embertan című írásomban a különféle embertudományokat magában foglaló főiskola tárgyról írtam. Konceptióját és tematikáját az Íme, az ember! c. könyvemből is ismerheti az olvasó. A mostani írásnak az is lehetett volna a címe, hogy Lehetne például embertan: az általános iskolában is. Hogy még sem ezt választottam, annak az az oka, hogy a feltételes mód nem indokolt, már több általános és középiskolában meghonosodott az embertan, vagy ahhoz hasonló.

Legyen vagy ne legyen?

Az elmúlt félévben (1992-93 őszen és telén) két tucatnyi tantestület illetve tucatnyi város vagy régió pedagógusai hallhatták tőlem azt az állítást, hogy iskoláinkban *nem esik szó érdemben az emberről*. Ezt eddig senki sem cáfolta, s hallgatóim, beszélgetőtársaim többsége valamilyen módon – bólogatással, példákkal vagy érvekkel – egyetértését jelezte. Igaz, mindig hozzátettem, bőven akadnak kivételek, nem csak a „reform-iskolákban”, hiszen biológiaórán szó esik az emberi testről, történelemórán az emberről mint történelmi lényről, magyarórán egy-egy műalkotás ürügyén igen sokféle „emberi dolog” szóba kerülhet, jó néhány helyen pedig az osztályfőnöki óra (pontosabban az az átlagosan heti 20-30 perc amit ebből erre lehet fordítani) akár az embertan óra nevet is viselhetné. Mindez azonban inkább üdítő kivétel, a tanulók esetlegesen részesednek ilyenekben. Amikor igazgatókat (jó sokat) arról faggattam hogy miként képzelik iskolájukban a jövő útját, a legtöbben a számítástechnika bevezetéséről, kevesebben a nyelvoktatás kiszélesítéséről beszéltek, másról (a drámapedagógia és az ökológia bukkant még elő) alig-alig esett szó.

Bár egy-egy magyarórán vagy osztályfőnöki órán sokféle csoda történhet, egy 13-14 éves gyerek lényegesen többet tud, mondjuk, Dél-Amerika ásványkincseiről, mint az érzésekről, a vegyértékekről, mint az értékrendről. Egy 17-18 éves diák fel tudja írni esetleg még az etil-metil-ke-ton szerkezeti képletét is, ám a személyiség szerkezetéről alig tud valamit. Sokkal többet tudnak diákjaink a génekről, mint a vágyakról, a szabad vegyértékről, mint az ember meghatározottságáról és szabadságáról, tudnak egyenletet rendezni, de szinte semmit sem arról, hogy mikor van rendben az ember, tudnak valamit az egészségről, de alig valamit az ember egészségéről, jócskán a ragadozókról, arról azonban alig, hogy az ember nagyragadozóként viselkedik az összes többi élőlénnyel szemben és így tovább.

Tekintve, hogy itt olyan *embertudományok* tudásanyagáról van szó, mint a pszichológia, szociológia, etika, vallástudomány, filozófiai antropológia, ökológia, politológia stb, nem is kellene foglalkoznom azzal a gyakran elhangzó (ellen)érvvel, hogy embertan helyett elegendő lenne a iskolából és a tanárokból sugárzó humanitás. Mégis érdemes megállni egy pillanatra, s leszögezni, hogy az iskolai nevelésben döntő tényező *az iskola ethosza és az egyes tanárok ethosza*, ám mint ahogy ez nem pótolhatja a matematikát vagy a földrajzot, természetesen az embertant sem.

A következő, amit fel szoktak hozni az embertan ellen, az *erkölcstan*, mármint hogy igazából ez kellene ebben az „értékzavarban”, „erkölcsi fertőben”, „embertelen világban” stb. Mások azt is hozzátézik, hogy a vallásos gyerekeknek hittan, a többieknek erkölcstan (vagyis „polgári”, „laikus” vagy „konszenzus” etika) járna. Úgy vélem, nem lenne szerencsés, ha egy iskolai hittanra járó vallásos diák kimaradna az alapvető etikából, a nem vallásos diák pedig a vallásismeretből, mindkettő minden magyar tanulónak kijár, a többit a hittan (ami adott esetben, ha sikerül kulturáltan megoldani, természetesen szerepelhet az órarendben is, de ez a kérdés nem ennek az írásnak a témája).

Tekintve, hogy az eddigi kultúrák közül a miénket kivéve valamennyi egy vallásos világkép, s így a vallás erkölcs jegyében működött, igen kevés tapasztalatunk van arról, hogyan működik az iskolai erkölcsi nevelés egy szekularizált, plurális társadalomban. Ebben a vonatkozásban a Lajtán túli világ gyakorlata viszonylag újkeletű, és szakmai, politikai területeken komoly viták folynak erről a kérdéstről ott is. A legjobbnak tartott megoldások esetében is számolhatunk hátulütőkkel, ilyenekkel például:

a) Az etika-oktatás átcsap *moralizálásba*, az összetett (biológiai, pszichológiai, szociológiai, filozófiai stb. dimenziókkal is rendelkező) „erkölcsi” kérdések egy tényezőre egyszerűsödnek le. Kockázatos erkölcsről beszélgetni azokkal, akik alig tudnak valamit az emberről. Ezért tűnik szerencsésnek az embertan-modell, amikor is a tanulók előbb felfedezik az embert, cselekedetei biológiai, lélektani és szociológiai mozgatóit, majd filozófiai perspektívából is megszemlélik, s ezután már akár ők maguk is megfogalmazhatnak – moralitás-érzékük és „hozott” erkölcsük alapján – etikai tételeket.

b) Az erkölcsi ítéletet a tanulók *ítélkezésként*, megméretésként értelmezhetik, s akár súlyosan is sérülhetnek.

c) Az *erkölcsi kérdésekben bizonytalan*, éretlen vagy éppen „erkölcstelen” (a konszenzus etika mércéjével mérve) tanár aligha alkalmas e tárgy tanítására, még kevésbé az erkölcsi nevelésre.

d) Konszenzus-etika keretében is kialakulhatnak olyan *kisebbségek*, akiket sérthet a többség „igaza”.

e) Sérüléseket (például identitásválságot) okozhat a *kettős nevelés*, az iskolában és a másutt hallottak, tapasztaltak ütközése a diákokban. Ez a helyzet, ha megfelelőképpen feldolgozzák, kifejezetten előnyére is válhat „áldozatainak”: felkészülnek a jövőben is állandóan előforduló hasonló esetekre, gyakorlatot szerezhetnek a későbbi döntésekhez, megtanulják tolerálni mások erkölcsét stb.

f) Könnyen elméleti, vagyis *tan szinten maradhat* az erkölcstan, s bensővé nem válva hamar elfelejtett tudássá válhat. A tárgy talán a legkevésbé lehet életidegen vagy személytelen. A tárgy azonban gyorsan elveszti hitelét, ha az iskola ethoszával ütközik.

g) A személyesség könnyen átcsaphat *személyeskedésbe*.

h) A rokonszenves vagy népszerű *tanár erkölcsi nézetei* akár a legkisebb erőszak nélkül is nem kívánatos előnyhöz juthatnak más erkölcsökkel szemben.

i) Optimális esetben eredményezhet mélyreható változásokat, *erkölcsi megújulást*, ám ez is konfliktus forrás lehet a diákok és a szülők vagy a diákok és az iskola viszonylatában.

Nem lenne tehát szerencsés megoldás, ha az összes embertant az erkölcstan váltaná föl vagy helyettesítené. Az erkölcstannak is az ember a főszereplője, csak hogy lélektani, szociológiai és filozófiai ismeretek nélkül az erkölcstan könnyen válhat moralizálássá, „jógyerek-tanná”, erkölcsi síkra emelt illemtanná. Ha viszont mód lenne a test-lélek-szellem ember alapos megismerésére, az erkölcsi következtetések nagy részét maguk a tanulók fogalmaznák meg. (Ha az ember valóban egyedi, nagyértékű ritkaság, akkor tényleg tiszteletet érdemel. Ha az ember valóban önmagát létrehozni képes lény, akkor bizony felelős is.) Egy *ember-tanokat szintetizáló embertan* részeként hatásosabb lehet az erkölcstan, mint önmagában. Ugyanez vonatkozik az önismeretre is, amely önmagában könnyen válhat pszichológizálássá, a társadalomismeretre is, amely más ember-tanok társaságát nélkülözve a szociologizmus bűnébe eshet.

Önálló tárgy vagy valami egyéb?

Az embertan mellett voksolók nagy többsége egyetért abban, hogy az embertannak része kell legyen – a már oktatott *biológiai antropológián* kívül – a *pszichológia*, a *szociológia* és az *etika*. Az „önismeret”, a „társadalomismeret” a „kapcsolattan”, a „magatartáskultúra”, az „érzelmi nevelés”, a „lelki egészségtan” is általában lefedhető ezzel a három embertannal. A embertan keretében képzei el a többség az *illettan*, valamiféle *filozófiai antropológia* oktatását is. Nagyon sokan gondolják úgy, hogy szerves része az embertannak a *vallásismeretből* a valláspszichológia és a vallásszociológia, az *ökológiából* az ember és természet kapcsolata, a *politológiából* a közéletre, a pólisz ügyeivel való foglalkozásra nevelés, ide sorolják jó néhányan a *kultúranropológiát*, a *népismertet*, a jelekkel, a jelentéssel és a *kommunikációval* foglalkozó tudományokat. A nemzeti alaptanterv harmadik változatát jól ismerők és elképzeléseit többé-kevésbé elfogadók az „emberismeret”, „társadalomismeret”, „erkölcsi ismeretek” és „vallási ismeretek” elnevezésű témakörökben ismernek rá az ember-tanokra és egészében az embertanra.

Azoknak egy része, akik valamiféle embertan mellett voksolnak, ezt csa *órarenden kívüli* tevékenységként, például szakkörként tudná elképzelni. Nagyon jó lenne persze, ha a mind több, az emberrel foglalkozó (az önismeretből a politológiai, a szociobiológiai, az ökofilozófiai témájú) szakkör vagy ahhoz hasonló – önképzőköri, klubjellegű vagy egyéb – tevékenység kínálkozna. Miként azonban a matematikai vagy fizikai ismeretek átadása sem képzelhető el szabadon választható iskolai tevékenység formájában, az embertan sem.

Mások az *órarendi hittan alternatívájaként* képzei el az embertant, márpedig az embertanra még inkább áll az, ami az etikára vagy vallásismeretre: az embertanból sem maradhatnak ki a hittanosok, mert alaptan.

Az embertanra voksolók azon része, akik mindenki számára szükségesnek tartják, szintén többféleképpen képzei el a „többlet” beiktatását. Nem foglalkozom most azokkal az elképzelésekkel, amelyek bizonyos – szerintük egészükben vagy ennyi óraszámban felesleges – tárgyak helyére kívánják az embertant (vagy a különböző ember-tanokat). Nem azért, mintha ezeknek az elképzeléseknek nem lehetne realitása, hanem azért, mert ebben a kérdésben nem tartom magamat mérvadónak. Sokan úgy vélik, elhelyezhető az embertan (illetve az ember-tanok) a *meglévő tárgyakban* is. Valamelyest tágíthatónak érzik a biológiai embertant, a művelődés- és vallástörténettel is bővíthetőnek a történelmet, ökológiával bővíthetőnek a földrajzot, de legtöbbször – igaz, szinte kizárólag természettudományos tárgyakat tanító pedagógusok – az irodalmat látják olyan tárgynak, amelynek keretében otthonra találhatna az embertan, hiszen – mint mondják – az irodalom az emberrel foglalkozik, s egy-egy műalkotás elemzése közben sor kerülhetne alapvető pszichológiai, szociológiai, etika, filozófiai és teológiai tudnivalók átadására. Ezt az elképzelést csak úgy lehetne megvalósítani, hogy legalább kétszeresére emeljük a magyarórák számát és a magyarszakos tanárokat továbbképezik embertudományban. Úgy látszik, hogy a meglévő tárgyak nem képesek túl sokat – érzésem szerint legfeljebb 10-20 százalékot – felszívni az embertanból. Marad az osztályfőnöki óra, pontosabban az az idő – ezt a kollégák heti maximum 20-30 percre ítélik –, ami belőle az embertan számára megmaradna, hiszen erre a 45 percre más feladatok is pályáznak. Annak ellenére, hogy ez édeskevés, az első lépés mégis az lehetne – ezt több helyen már meg is tették –, hogy az osztályfőnöki órát lefoglalják (mint hídfőállást) az embertan számára.

Amennyiben az embertan (vagy embertanok) külön tárgynak (vagy tárgyaknak) ismeretnek el, többféle megoldás kínálkozik. Az embertant már tanító vagy tanítására felkészülő kollégák többsége úgy gondolja, már első elemítől megjelenhet az embertan.

Az egyik megoldás: az életkori sajátosságokat és egyéb pedagógiai szempontokat is figyelembe véve be lehetne osztani – iskolatípustól függően – a 8, 6 vagy 4 évre a az adott iskola által kiválasztott *embertanokat*.

A másik megoldás: különböző *embertanok különféle kombinációi*. Ilyen lehet az önismeret és az erkölcsstan ötvözete, a pszichológia és a szociológia ötvözete és sokféle más kapcsolódás.

A harmadik: egyetlen „szintézis” embertan, amely mindazokat a szempontokat magába ötvözi, amelyekre az adott iskolában gondolnak.

Még sokféle más megoldás is elképzelhető, például a szintézis-embertan és az egyes ember-tanok kombinációja. Ez esetben az „össz-embertan” lehet bevezető, összegező és futhat párhuzamosan az egyes ember-tanokkal. Kapcsolódhat mind az embertan, mind az egyes ember-tanok az irodalom tárgyhoz vagy más művészetek oktatásához is.

Miről szóljon az embertan?

Az embertant tanítók munkaközössége (erről később) megvitatott és jóváhagyott egy olyan alap tematikát, amelynek segítségével kialakíthatók a különböző helyi tematikák:

Szempontok: **B:** biológiai, **P:** pszichológiai, **S:** szociológiai, politológiai, néprajzi, **F:** filozófiai, **E:** etikai, **T:** teológiai, **ES:** esztétikai

Jelek: & ld. még, * domináns

8-10 éveseknek nem, csak 15-18 éveseknek.

I) AZ EMBER ÉS ÖNMAGA

1) Az emberi test (**B* P F T ES**) & egyedfejlődés (II/2)

az emberi és az állati test (**B**)

az emberi agy (**B**)

egészség, betegség, fogyatékoság (**B F**)

test és lélek (**B P F T**)

– monista és dualista ember-modellek (**F B P S**)

testkultúra, test és szépség (**B ES**)

2) Az érzések világa (**P* B S F**)

érzékelés és észlelés (**B P**)

ösztönök és késztetések (**B P**)

nemiség (**B P F E**) & szerelem (III/3)

– homoszexualitás (**B P E**)

– szüzesség (**P T**)

érzések és érzelmek (**P**)

– szorongás, szégyen, bűntudat (**P E**)

– érzékenység, érzelmesség, érzelgősség (**P S ES**)

beállítódás, előítélet, ízlés (**P S**)

szenvedély (**P**)

3) Gondolkodás, a nyelv (**P+F**)

az ember mint hiánylény, a kérdező ember (**F P**)

agy és gondolkodás (**B P F**)

beszéd, nyelv és gondolkodás (**B P F**)

tudat, éntudat, identitás (**P F**)

tapasztalás és megismerés (**F P**)

– valóság és az igazság (**F**)

– episztemé és doxa (**F**)

tudás, tanulás (**P S F**) & nevelés (IV/3)

megértés, értelmezés (**P S F**)

intelligencia, okosság és bölcsesség (**P F**)

4) Személyiség (**P* B P S F E**)

az én szerkezete (**P* B F**)

éenség, önszeretet, önösség (**P F E**)

vérmérséklet, karakter, jellem (**P E**) & erkölcs (IV/9),

jóság (V/7)

képesség, tehetség, karizma (**B P S T**)

egyediség, egyéniség, identitás (**P F**)

akarat, szándék, tudatosság (**P E F**) & szabadság (V/1)

élmény, csúcserlmény (**P**)

az én viszonylatai (**P S**) & az ember és a másik ember (III)

érett személyiség (**P S E**)

5) Az emberi szellem (P+F)

nyitottság és kíváncsiság (F B P)

kreativitás, ihlet, intuíció (P F)

értékrend, világnézet, életfilozófia (P S F E) & vallás (V/8)

lelkiismeret, moralitás, éthosz (P E) & vallás (V/8) & erkölcs (IV/9)

önmegvalósítás (P E F)

6) Az ember mint egész (F* P S)

emberképek (F)

– monizmus és dualizmus, redukcionizmus (F)

az ember egész-sége, testi-lelki egészség és egész-ség (F)

normális és deviáns (P S F)

– fogyatékos és egész-ség (B P S T)

II) AZ EMBER AZ IDŐBEN**1) az ember előtörténete (B)**

élettelen és élő (B F)

állat és ember (B F)

2) egyedfejlődés (P* B S F E)

a fejlődés szakaszai (B P)

gyermekség (B P S F E)

– gyermekiség és gyermetagség (P F)

serdülőkor és ifjúság (B P S F E)

öregség (B P S F E)

3) Az ember és az idő (F* P S)

állandóság és változás (F)

folyamatosság és szakaszosság (P F)

mult, jelen, jövő (P S F)

emlékezés (B P)

– nosztalgia (P F)

jövőképek, futurologia (S)

időbeliség és örökkévalóság (F)

4) Az ember történetisége (S* F)

mítosz és történelem (S F)

változás és fejlődés (S F)

– modern és posztmodern (S)

hagyomány és újítás (S)

válság, forradalom (S)

III) AZ EMBER ÉS A MÁSIK EMBER**1) Kommunikáció (P* B S E S F)**

nyelv és kommunikáció (B P S F E S)

verbális- és metakommunikáció (P S E S)

– öltözködés (P S E S)

– mozgás és tánc (P S E S)

a kimondható és a kimondhatatlan (P F)

2) Kapcsolódás (P* B S E F)

természeti alapok: szükséglet, agresszió és gondoskodás (B P S F)

én-az és én-te kapcsolatok, szerepek és intim kapcsolat (P S F T)

határozottság, aggályosság (P E)

alkalmazkodás, elfogadás, szolidaritás (P S E)

felelősség (P F E)

egyenlőség és egyenrangúság (S F)

bizalom, hűség (P E)

– féltékenység (P E)

őszinteség és hazugság (P E)

versengés és együttműködés (B P)

konfliktus, vita, kompromisszum (P S)

kritika, megértés, megbocsátás (P, E)

alá- és fölérendeltség (P S)

– alázat, engedelmisség, tisztelet (P S E F)

függőség és önállóság (P S F)

vonzalom és szeretet (P F) & szeretet (V/7)

közömbösség, tolerancia, empátia (P S E)

áhitat, imádás (P T)

3) Kapcsolatok (P* B S F E)

barátság (P S)

szerelem, házasság (B P S F E)

– plátói szerelem (P)

szülő-gyerek kapcsolat (B P S E)

rokonság (B P S)

– testvérség (B P S)

lokalitás, haza (P S)

sors-közösség (P)

segítő kapcsolat (P S)

magány, magányosság (P F)

IV) A TÁRSADALOM**1) Társadalmiság (S* P F)**

egyén és közösség (S P F)

a társadalom rétegződése (S)

– közösségtípusok (P S)

család (P S)

– kommuna (P S)

kisközösségek (P S)

társadalmi rendszerek (S)

– plurális társadalom (S)

2) Intézmények (S* F T)

Szokás, modell, intézményesülés (S)

pozíciók, szerepek, specialisták (P S)

legitimáció, szimbolikus világok (mitológia, teológia, filozófia, tudomány) (S F T)

eldologiasodás (elidegenedés) (S F)

ideológia (S F)

3) A társadalom mint szubjektív valóság (S* P F)

szocializáció (P S)

– nevelés (P S F)

társadalmi mobilitás (S)

identitás és átváltozás (P S)

4) Munka és gazdaság (S* B P F)

eszközkészítés, eszközhasználat (B S)

szaktudás, munkamegosztás (S)

– foglalkozás és hivatás (P S)

gazdálkodás (S)

– hiány, korrupció (S)

– pazarlás, takarékoság (S E)

munka és alkotás (P S F)

5) Egyenlőség, jog (F S)

egyenlőtlenség, egyenlőség (S F)

emberi jogok (F)

6) Politika

hatalom, uralom, erőszak (S P E)

demokrácia (S)

közélet és politika (S)

7) Életmód, életminőség (S F)

jólét és jóllét (S F)

szabadidő (S F) & szórakozás, ünnep

életforma, életstílus, életvitel, életmód (S)

8) Kultúra, művelődés (S* ES) & művészet

társadalom és kultúra (S)

művelődés, műveltség (S)

népi kultúra, tömegkultúra, magaskultúra (S ES)

kultúráközvetítés, értelmiség (S)

9) Értékrend és erkölcs (E* F S)

érték és értékelés (B P S F)

értékrendek, értékrendszerek (P S)

értékrend, erkölcs, világnézet (P S E F T)

erkölcsiség (éthosz) és erkölcsök (ethosz) (E S F)

5) AZ EMBER ÉS A MINDENSÉG

1) Rend és szabadság (F* B P S E)

rend és rendetlenség (F)

élet (B F)

– betegség (B P S F)

– önpusztítás, öngyilkosság (P S E)

béke (F)

– erőszak, háború (B P S E)

meghatározottság, lehetőség, szabadság (B F)

választás és döntés (F)

– szabad akarat (P F)

2) Ember és természet (B P S E F)

természet és kozmosz (B F)

– bioszféra és nooszféra (T)

beavatkozás, uralom, felelősség (S E)

3) Bizalom, remény, boldogság (F* B P S)

ósbizalom és önbizalom (P F)

biztonság, bizalom, kockázat (F)

vágy és megvalósulás (P F)

optimizmus és pesszimizmus (F)

– melankólia (F P)

elégedettség, elégedetlenség (P F)

élvezet, öröm (B P F E)

– szenvedés (B P F)

boldogulás és boldogság (S F)

4) Humor, játék, ünnep (F* P S T ES)

vidámság és derű (F)

komikum, irónia és gúny (F ES)

játék és szórakozás (P S F)

szentség és ünnep (S F T)

5) Harmónia, szépség, művészet (ES* B P S)

a természeti és a művészi szép (B ES)

kellemesség és szépség (P ES)

művészet és vallás (ES T S)

alkotás és befogadás (ES P S)

a katarzisz (ES P)

6) Végesség, végtelenség

élet és halál (B F)

megsemmisülés és folytatás (F)

történelmi lét és öröklét (F)

7) Jóság, szeretet

éthosz, lelkiismeret (E)

jószág és erény (E)

– bűn, bűnös struktúrák (E S)

szeretet irányulások (P F)

– szelídség, alázat, áldozat (P F T)

8) hit, vallás, transzcendencia (F* P S T)

hit és megismerés (P F T)

– a megismerő és a megsejtő (P F)

ember és transzcendencia (F T)

– az álom (P F)

– extázis, én-te kapcsolat, gnózis (F)

istenhit, vallás (P S F T)

– a vallás mint hit, ismeret, érzés, rítus és közösség (P S T)

– a vallás mint kényszer-neurózis, hamis tudat, elidegenedés, pótlék, ópium (P S F T)

elvilágiasodás, ateizmus (S F T)

vallás és tudomány (F T)

– csodák (F T)

Hogy miképpen kelhet életre ez a tematika, arról egyfelől *Íme, az ember* című könyvem tanuskodhat, másfelől egy későbbi fejezet. Könyvem tematikája alapján tanítom az embertant pedagógiai főiskolákon, s tanítottam egy évig egy tizenkét osztályos iskola nyol-

cadik és kilencedik osztályában. Ebben a változatban a biológiai, lélektani, szociológiai, etikai, filozófiai és teológiai nézőpontok mellett egyenrangú megközelítésként szerepel a *művészet* is, hiszen olyan kérdések esetében, mint a szerelem, a szabadság, a remény, a rend, a végesség, az embertudományok ugyancsak dadognak, s a művészet választát olykor hitelesebbnek érezhetjük. A tematikával kapcsolatban felvetődhet az a kérdés, hogy melyik nézőpont a domináns: a biológiai, a pszichológia, a szociológiai, netán a etikai vagy filozófiai. Ebben a tematikában ezek a nézőpontok egyenrangúak, az egyes témákban és altémákban értelemszerűen adódnak dominanciák. A többi már az alkalmazó tanároktól vagy munkaközösségektől függ. A magam részéről az egyes embertudományok *metaszintjének* a filozófiai antropológiát tekintem, de el tudok képzelni olyan megoldásokat, amelyekben az etikai, a szociológiai vagy a lélektani nézőpont lesz az uralkodó szempont.

Az a kérdés is jogos, hogy *világnézeti* szempontból mennyire kényes az embertan, vagyis másképpen: melyik emberkép alapján műveljük az embertant. Ugy vélem, az embertan nem annyira emberkép- és világkép-, nem annyira egyéni világnézet-függő, mint az erkölcsstan, de nem sokkal kevésbé, mint az irodalom vagy a történelem. Minél magasabb évfolyamokra tanítjuk az embertant, annál inkább lehet jelezni a különböző – és választható – felfogásokat olyan kérdésekben, mint a test és lélek kapcsolata, mint a szabadság vagy a végesség. Nem csak az állami, de a valamely világkép mellett voksoló iskolák többsége esetében is a „konszenzus-embertant” gondolom jó megoldásnak.

Kik taníthatják?

Ha nem az egyes ember-tanokra, hanem a szintetizáló embertanra gondolunk, az feltehetően: szinte senki. Ki lenne alkalmas arra, hogy egyszerre tartsa kezében, mondjuk, a biológia, pszichológia, szociológia, etika és filozófia gyepelőit? És még csak nem is arra gondolok, hogy ennyiféle diplomával kell rendelkeznie annak, aki az embertan tanítására vállalkozik, de valamiféle metaszintről kellene látnia az embert, jó lenne ha két-három-négy ember-tanból alapozó, egyből pedig alapos ismeretei lennének. Az embertan jövője tehát a *pedagógusképzés* kezében van. Ma már az embertantól függetlenül is elképzelhetetlennek tartják, hogy a pedagógus pályára való felkészítésnek ne legyen szerves része a pszichológia mellett a biológiai embertan, a szociológia, az etika, a valásismeret, a politológia, az ökológia és a filozófiai antropológia. Az már más kérdés, hogyan szerveződik mindez, egyes ember-tanok formájában vagy szintetézis embertannal kiegészítve. Ilyen embertan is felbukkan ma már néhány pedagógusképző főiskolán, elsősorban ott, ahol előbb az Országos Közoktatási Intézet kísérletének keretében az értékközvetítő és képességfejlesztő programra lehetett szakosodni (Jászberényben, Sárospatakon), majd ott, ahol a kísérlet befejeztével átvették a főiskolák ezt a programot (Jászberényben), de másutt is, például Kecskeméten, Szarvason, választható tárgyként pedig egy-egy alkalommal Baján és az ELTE főiskola gödöllői képzéshelyén.

Míg a megújult pedagógusképzés eredményeképpen embertan tanítására alkalmas pedagógusok jönnek le a futószalagról, szükséghelyzet áll fenn, s ebben a helyzetben – amikor nem lehet jó és nagyobb jó között választani – a kisebbik rossz elve lép működésbe. Így a „Ki taníthatja?” kérdésre van egy másik válaszom is: bárki, aki a) érdeklődik a téma iránt, b) aki rendelkezik valamiféle pedagógiai alkalmassággal és tapasztalattal, c) akinek van elég bátorsága, d) aki hajlandó némi időt szánni embertani ismeretei bővítésére. Ez pedig lehet bármilyen szakos tanár és bárki más, aki megfelel a felsorolt minimál-kritériumoknak.

Az embertan éppen az a tárgy, amely jól tanítható *csapatban*, amelyben részt vehetnek *alkalmi segítők* is: pszichiáter, pszichoszomatikus szemléletű orvos, lelkes, hitoktató, természetgyógyász, szociológus, akár fizetett szakemberként, akár barátságból. Jó lenne, ha minden *osztályfőnök* bekapcsolódna valamiképpen az embertanba, akkor is, ha vannak a tantestületben embertan szakemberek. Bármilyen tematika álljon is össze, elképzelhetetlen, hogy ne találna magának több testhezálló témát a bármilyen szakos osz-

tályfőnök, hogy arról elbeszélgesse tanítványaival. A lehetséges jó megoldások egyikeknek gondolom azt, ha lenne az iskolában egy (vagy akár több) „*embertan felelős*”, aki egy-két-három féléven keresztül, amíg rákészül feladatára, jelentősebb órakedvezményt kapna. Tanítaná is az embertant, de inkább dramaturgja vagy rendezője lenne ennek a tárgynak: összegyűjtené a forrásokat, a tanítási tapasztalatokat, az oktatási segédleteket, elkészítené a „szereposztást”, összeállítaná a „csapatokat”.

Az embertant tanítóktól tanítványaik talán (főleg az első időben) gyakrabban fogják hallani azt, hogy „ezt nem tudom, meg kell kérdeznem”, „ennek utána kell nézmem”, „majd megkérem X.Y.-lógust, hogy jöjjön el, s beszélgesse veletek erről”. Egy ilyen tanárnak azonban legalább akkora, de gyanítom, inkább nagyobb vagy sokkal nagyobb a becsülete, mint a mindent tudóknak.

Hogyan, milyen módszerrel, miféle minták alapján?

Egy hagyományosan működő iskolának az embertan egyszerre lehet szerves része és sajátos színtartója, azzal például, hogy ezt a tárgyat többen tanítják, hogy ez *beszélgetősebb* tárgy a többinél, hogy az embertan órán a tanulók nem egynás mögött, hanem körben ülnek. Az embertan is sokféleképpen tanítható, miként a többi tárgy. Úgy vélem, a beszélgetés, a személyes élményekből kiindulás, a szerepjáték, az egyéni vagy csoportos kutatás jó, a különböző nézetek és elképzelések szembesítése jól alkalmazható *eljárások* az embertan megvalósításában. Ha van olyan tárgy, amelynek tankönyve a könyvtár, egyik fő történése pedig a könyvtárban való búvárkodás, ez az.

Ha van tárgy, amely jól tanítható *tömbösítve*, ez az. Elképzelhető olyan megoldás, hogy a heti két embertanból az egyik órát egy három-négy napos *embertan-táborra* gyűjtik össze, ahol az olvasótáborokban kipróbált módszerrel, a kiscsoportok formálásával is élve, élményszerűbben lehet a célt megvalósítani. Ennek a több energiát és pénzt kívánó megoldásnak fontos mellékterméke lehet az akár évekig (vagy évtizedekig) is élő-ható *közös élmény* illetve egy *közösséggé* formálódó osztály.

Az *osztályozható-e az embertan?* kérdésre csak kérdés lehet a válasz: osztályozható-e az irodalom? Miként azt is, éppenséggel lehet. Mindenképpen művelhető olyképpen, hogy a diákok *értékelhető* teljesítményekre ösztönözhetők.

Becslésem szerint jelenleg két tucatnyi iskolában (zömmel általános iskolákban, de két középfokú intézetben is) tanítják az embertant. Az első a legbelső kört tehát már áttörte az embertan. Már az Országos Közoktatási Intézetben havonta összeülő Embertan-műhely sem tud minden kezdeményezésről. Legalább félszázán vannak azok, akik a „visszaszámolás” időszakában arra készülnek, hogy ősszel belekezdjenek. Ebből adódik az, hogy az embertan tanításával kapcsolatos elképzelések már számosabbak annál, mint ahány helyen most tanítják. Van egy harmadik kör is, ebbe már többszázan tartoznak: azok, akik annyira már megfertőződtek, hogy pedagógiai tevékenységük során (elsősorban az osztályfőnöki órákon) felhasználják az *Íme, az ember!* illetve az embertan gondolatait, ötleteit.

A mátészalkai 138. sz. Ipari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézetben *Földvári Lászlóné* és *Takácsné Sztán Mária* kéthetenként 3 órában működtetik az – ahogy ők mondják – „osztályfőnöki órába bujtatott embertant”. „Az órák legfőbb jellemzője a kötetlen beszélgetés, természetesen tanári irányítással. Az órák témáinak legfőbb rendező elve a tanulók érdeklődése és problémái. Ennek felmérésére legalább félévenként egyszer elkészül a problématár”, írják beszámolójukban. Az 1991/92-es tanévben a főbb témák így alakultak: Önismeret, életutak. – Közérzetünk. – Mi az ember? – Egészség és egészség. – Kalokagathia (a testlélek egysége). – Karácsony, ünnep. – Bűn – A civilizált emberiség nyolc halálos bűne – Bűn, félelem, jövő – UFO-óra – Mi érdekel? – Kultúra – Kultúrtörténet – Anyagi és szellemi kultúra egysége – Szerelem, szexualitás, család. A „Közérzetünk” téma gondolatmenete: „Van-e szükség bárkire is? Kik igényelnek engem? Nekem kire van szükségem? Hogyan érzem magam a „saját bőrömben”, ha egyedül vagyok? Hogyan érzem magam társaim körében? Annyit érek, amennyiben másoknak is

jelentek valamit. Elfogadnak hibáimmal együtt. Jézus: „Amit te vársz másoktól, te is azt cselekedd vele”. Van-e NEKEM jelentőségem? Fontos vagyok, mert EMBER vagyok.”

Hegedűsné Petkovics Katalin Sajókazán 5-8. osztályosokkal műveli az embertant. Célja, hogy „minél több növendékünk legyen igazi érték (...), a tanulók személyiségfejlesztése, a harmonikus, öröm- és alkotóképes emberré nevelés”. A témakörök mind a négy osztályban: 1) Egyén és közösség (Egyén az osztályban, gyermek a családban, önismeret, önfejlesztés), 2) Tanulás és munka. 3) Hazánk a nagyvilágban (hazaszeretet, közeletiség, különböző nemzetiségű, fajtájú, vallású emberek megbecsülése, globális problémák), 4) Egészséges és kulturált életmód. Az ötödikesek témakörei: Helytállás, közösség – Személyes kapcsolatok az osztályban – Ki tud a madarak nyelvén? (Környezetvédelem) – Hogyan döntesz? (Füllentés és hazugság) – Az egészséges életmód – Tanulj meg tanulni – A család – Hogyan döntesz? (gyávaság, bátorság) – Hazánk: Magyarország – Nehéz és könnyű tantárgyak – Elszegényedett és meggazdagodott csemeték – Hogyan döntesz? (tiszteletudás) – Kötelesség, felelősség, szeretet – A Biblia, Jézus születése, Karácsony – Hogyan döntesz? (Igazság, igazságtalanság) – A prepubertás problémái – Milyen vagyok? – Pénzt vagy életet – Amiről álmodunk... – Szabadidő a családban – Egészséges környezet – egészséges ember – Ami érdekel, amit szívesen csinállok – Hogyan döntesz? (önzés, önzetlenség) – Őszinteség, titoktartás – Tudni illik, hogy mi illik – Sok a baleset – Hírek a nagyvilágból, a békéről és a háborúról – Önvizsgálat – Mi van a könyvespolcodon? – Poggyász (tudnivalók utazóknak, nyaralóknak, strandolóknak – Játék, sport, vetélkedő.

Csornai István Ladon hetedikeseknek és nyolcadikosoknak tanítja az embertant. Tematikája az Iskolakultúra 1991/1-2. számában megjelenő írásomban közölt gondolatmenetet követi, s a következőképpen alkalmazza a 13-14 éveseknek az ember testi és lelki egységéről szóló órán: „I. 1. A test a forma, a lélek a tartalom, a kettőnek kell egységet alkotnia a személyiségben. 2. Filozófiai meghatározás: a test személyes létünk formája, a lélek a test lényegi formája. 3. Pszichológiai meghatározás: A testlélek olyan rendszer, amelyben én a testemhez viszonyulok: tanulmányozom, ápolom, edzem, mutogatom, szégyellem, egészségessé teszem. Hogyan? 4. Teológiai meghatározás: Az ember a teremtményeken alakíthat, feltétele a szakértelem és a szeretet (cselekvő, odaadó, irgalmas). II. A test betegségei. A betegség jel: megtudok valamit végességem titkából, egészségem titkából. 1. A gyógyítás külső és belső beavatkozás. 2. A betegségben az ember próbára teheti emberségét, megélheti az egészség hiányát, meggyógyulva az egészség élményét. III. A lélek betegségei: félelem, agresszió, harag, stressz, szorongás. 1. Gyógyítható-e? Meditáció, relaxáció, templomi csend. 2. Az emberi lény nagyon tökéletes alkotás, aminek a velejárója az, hogy az ember nagyon érzékeny. (...) 3. Ne feleljünk el, hogy énünk alakítása mindenkor saját kezünkben van. Tehát énünk nem adottság, hanem szabad lények vagyunk, úgy teremtettünk, hogy azok lehetünk, akik akarunk lenni. (...) 4. Belső képességek (értelem, lelkiismeret, akarat, érzélem) megromlása. Mindenekelőtt a gondolkodó képesség és az erkölcsi ítélőképesség elhomályosulása, megbetegedése nagy probléma.”

A nyírbátori 2. sz. Általános Iskola 5-6. osztályaiban *Vincze István* erkölcstan keretében – mint ez a 6. osztályosok tananyagából is kiderül – tulajdonképpen embertant tanít: „Három kívánság – Mi legrosszabb az életedben? – Haza, nemzet, magyarság, identitás – emberség, embertelenség, hatalom, erőszak – eszme, hit – hűség, állhatatosság – kockázatvállalás, döntés –

szabadság, törvényesség, korlátok, választás – felelősség, felelőtlenység – becsület, becstelenség – önzetlenség, önzés, nagylelkűség, irigység – bátorság, gyávaság, hősiesség, gyengeség, akaraterő, kitartás, küzdelem – igazmondás, őszinteség, hazugság, titok, bizalom, szerepjátszás – igazság, igazságtalanság – a tulajdon tisztelete, a jog – környezetvédelem – Luther és Kálvin – hívők és másként gondolkodók – szenvedély, érzések – szerelem, szeretet, barátság – humor, keserűség – szabadon választott témák a mindennapok aktualitásaiból.”

Turcsik György győrzámolyi római katolikus lelkész az ottani általános iskola mind a nyolc osztályában egyelőre heti egy órában tanítja az embertant. Ezt ott úgy nevezik: *kultúra*. Témái hasonlóak az alap-tematikánkban felsoroltakhoz. Ezeket a természetkőr

(ősztől tavaszig) illetve az ünnepkör ívére építi fel. A témák többsége többször is visszatér az életkori sajátosságoknak megfelelő változatban. A lélektani, etikai, filozófia stb. nézőpontokon kívül a *kultúra* a többféle kultúra felőli megvilágítás. A nyolcéves kurzus egy kultúratörténeti összefoglalóval fejeződik be. Szemléletét készülő tankönyvének két rövid részletével érzékeltetem. Az egyik a Gilgames eposz „értékelése”: „1. A világ rendje nem önmagától van. 2. A kétneműség lényeges tulajdonsága a világnak. 3. A víz mindennek életető eleme. 4. A világhoz hozzátartozik harc. 5. Az egész világ szerves, testvéri egységet képez, összetartozik. Istenből való, ezért isteni tulajdonságai vannak. 6. Az ember különleges lény a világban. nem csupán része annak. Van benne valami más (isteni) rész.” És néhány mondat a Gilgames-eposz és a bibliai teremtéstörténet összehasonlításából: „Nem elhanyagolható különbség a két felfogás között az sem, hogy a Biblia hatnapos teremtéstörténete tagadja a meglévő világnak isteni vonásait. Élesen megkülönbözteti az Istent és a világot. Ezzel valójában az ember 'szabad kezet kap' a világban való munkálkodásra: szabad hozzányúlni, szabad azt alakítani, hiszen ezzel nem 'sérti' az istenséget. Ezzel a Biblia valójában megalapozza a kultúra és a civilizáció fejlődését.”

Könczeiné Kuslits Katalin a fóti ökumenikus általános iskolában rajzot és embertant tanít ötödikeseknek és hatodikosoknak. A két óra rajz és az egy óra embertan egyetlen egységet képez, s lehetőséget ad fél évig tartó játékokra: megrajzolják, megformázzák, felépítik, eljátsszák a különböző kultúrákat. Az ősembert ("Ember, de mióta?", az ógörögöket „Harmónia és mindennapi élet a görögöknél”, a népvándorlaskori nomád népeket „Kultúra és hagyomány”, az ősmagyarokat „Azért élünk a földön, hogy otthon legyünk benne” címmel. Hogy ez is embertan, azt az „ősmagyarosdi” témaköreivel érzékeltetem: identitás, haza, otthon, művészet, életmód, hagyomány, technika, munka, érték, öltözködés, divat, szerelem, család, világkép, értékrend, hit, végesség, őszinteség, hazugság, ünnep és a tanulás. A játékokban arányosan szerepel a *közhasznú ismeret*, az önismeret növelését szolgáló *emberismeret* és a *szellemi szféra*, vagyis a szomatikus, a pszicho-szociális és a pneumatikus dimenziók.

A felsorolt példákkal nem feltétlenül a legjobb megoldások kiválasztása volt a célom, hanem a *lehetséges utak*, a *személyre szabott* eljárások többféleségének érzékeltetése.

Milyen munícióval indulhatunk?

A *tanárok* számra egyelőre az *Íme, az ember* című könyv (és bibliográfiája) áll rendelkezésre, de jól használhatják a Pedagógus Szakma Megújítása Programiroda (továbbiakban PSzMP) kiadásában még ebben az évben megjelenő, a pedagógusképzést segítő főiskolai tankönyvek közül *Bohár András Etikai és antropológiai vázlatok* és *Horváth Pál Vallásismeret* című könyvét, valamint a PSzMP jóvoltából hamarosan megjelenő *Emberkép – embertan* c. tanulmánykötetemet. Oktatási segédletként használható a *Kagylózene* és az *Embertan középhaladóknak* című, a PSzMP kiadásában megjelenő könyvek, amelyek a hasonló című rádióműsorokból készült válogatás, az első 10-14, a második 15-18 éves korosztálynak, *Könczeiné Kuslits Katalin* tanári segédkönyve és szöveggyűjteménye (a PSzMP kiadványa), valamint az Országos Közoktatási Intézet és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pedagógiai Intézet közös kiadásában megjelenő *Embertan órák* című kiadvány, mely félszáz óraleírást tartalmaz két tucat témakörben és három korosztály (8-9, 13-14 és 16-17 évesek) számára. Mindezek öszre már a tanárok kezében lehetnek. A PSzMP ez évben megjelenő kiadványai között különböző ember-tanok tanítását segítő több tucatnyi pedagógiai segédlet található.

A *diákok* kezébe adható oktatási segédletek között említhetők meg a Honffy kiadó *Lelki egészség*tan füzetei, amelyek közül már négy jelent meg, a közeljövőben várható még *Szabó Pál Tivadar* középisolások számára írt *etikája*, és a PSzMP kiadásában *Turcsik György* tankönyvei. A folyamatosan megjelenő PSzMP-kiadványok között több olyan tankönyv, munkafüzet és egyéb oktatási segédlet található, amely egyes ember-tanok el-sajátításában segítenek a diákoknak, és természetesen tanáraiknak.

Felkészülési és továbbképzési lehetőség – az alkalmi előadásokon kívül – jelenleg kétféle adódik. Az egyik az Országos Közoktatási Intézet már említett (minden hónap negyedik péntekén az Országos Közoktatási Intézetben, Bp. Dorottya u. 8.) *Embertan-műhelye*, amely már két éve működik. Programjában elsősorban kétféle „műfaj” szerepel. Az egyik: *előadások és kerekasztal-beszélgetések*, amelyeken a különböző embertudományok olyan képviselői jelennek meg mint *Balassa Péter* (filozófia, esztétika), *Boda László* (etika, teológia), *Boros István* (teológia, filozófia), *Gáspár Csaba László* (teológia, filozófus), *Kapitány Gábor* (szociológia), *Kocsis Mihály* (népismeret), *Oláh Attila* (pszichológia), *Scheily Mária* (pszichológia, antropozófia), *Szabó Gyula* (teológia), *Tillman J. József* (filozófia), *Tóth Géza* (biológia), *Trencsényi László* (pedagógia), *Túri Zoltán* (pszichológia), *Zsolnai László* (ökológia). A másik „műfaj” a *módszertani tapasztalatcsere*, amelynek keretében elsősorban a műhely embertanban praktizáló tagjai számolnak be tevékenységükről, de drámajátékokban is résztvettek már a műhely tagjai. Eddig félszázán fordultak meg a műhelyben, állandó tagsága kb 30, de mivel minden hónap negyedik péntekén tanítási időben találkozunk, átlagosan 15-20 fő szokott résztvenni ezeken az alkalmakon. (A műhely nyitott, a jelzett helyen és időpontban bárki csatlakozhat.)

A „központi” műhelyen kívül már négy *regionális embertan-kurzus* is működik: Szekszárdon és Miskolcon 15-20, Tiszafüreden és Nagyatádon 25-30 fővel. A programok az Embertan-műhely előadói és tagsága segítségével álltak össze. Résztvevőik többsége az embertan tanítására vállalkozó pedagógus, de akad köztük egészségüggyel és szociálpolitikával foglalkozó szakember, könyvtáros, népművelő, hitoktató és lelkész is. Akadt egy harmadik lehetőség is: 1992-ben az Országos Közoktatási Intézet öt ország magyar pedagógusai számára rendezett ásothalmi olvasótáborban volt egy speciális programú csoport az embertan műhely tagjai és a téma iránt érdeklődők számára.

Milyen eredménnyel, milyen kilátásokkal?

Mivel még csak fél-másfél éves tanítási tapasztalatok állnak rendelkezésre, korai lenne „eredményt hirdetni”, az eddigi tapasztalatok azonban kedvezőek. A tanulók általában nagyon szeretik, de talán még nagyobb élményt (pedagógiait, emberit egyaránt) jelent azoknak, akik tanítják.

Korántsem diadalmenet az embertan útja, szűk és meredek ösvényen kapaszkodik felfelé, akik műveli, meg is szenved, mert önvizsgálatot, döntéshozatalt majd jelentős többlet-áldozatot kíván, de – ha még nem is a csúcsról – már a hegyoldalból is pompás kilátás, rálátás és belátás nyílik mindarra, amit addig pedagógusként tettek, amit ezentúl már nem lehet az ember egészségének figyelembe vétele nélkül *művelni*.

JEGYZET

*Az embertannal kapcsolatos kérdésekkel az érdeklődők az Országos Közoktatási Intézet Pedagógusképző Központjában (1051 Bp. Dorottya u. 8. II.em., telefon: 118-6287) dolgozó szerzőhöz fordulhatnak.